

v. Düringsfeld neves német írónőhöz intézett költeményének zárószakaszával fejezzük be ismertetésünket, amelyre az érdemdús férfiú alapvető pedagógiai munkájának évszázados ünnepe alkalmából hőven rászolgált.

Wenn deutsche Laute ihn künden,
Der Magyarenseele Brand:
Dann ist's die rote Nelke,
Der ihr würz'ger Duft entschwand¹

Kemény Ferenc.

Comenius földrajza.

Európa újkori iskolarendszerének kialakulására mélyreható befolyást gyakorolt Comenius. Ezért érdeklődésre tarthat számot, ha születésének háromszázötvenedik évfordulóján szemügyre vesszük, hogy oktatórendszerében a földrajznak milyen szerep jutott. Ezzel egyrészt áttekintjük a kezdetet, amelyből hosszú küzdelmek után a mai földrajzoktatás kialakult. Másrészt meg tanulságos bepillantást nyerünk egyes földrajzi fogalmak tisztázódásába és szabatos logikai megformulásába.

Általánosan ismeretes, hogy a nagy pedagógus iskolarendszere négy tagozatra különül: *schola materna* (1—6. életévig), *schola vernacula* (6—12), *schola latina*, seu *gymnasium* (12—18), és végül *schola academia* (18—24). A földrajz valamennyi tagozaton szerepel. Az elsöben csak inkább nevelésről, mint oktatásról lehet szó s ezt is legtöbbször a szülök végzik. Az ő tisztük, feladatuk, hogy a gyermekek értelmi fejlettségének és a szülőföld adottságainak megfelelő első ismeretet és földrajzi tájékoztatást megadják. Tehát arról, hogy mi a hegy, völgy, mező, patak, falu, vár és város.² A mai didaktika nyelvén beszélve, ez a szülőföld-ismertetés körébe eső alapfogalmaknak szemléltetés útján történő megismertetése.

Az elemi iskoláinknak megfelelő fokozaton, tehát a *schola vernaculában* földrajzi szemlélődésünk és ismeretgyarapításunk az égbolttal kezdődik. Innen térünk át gömbalakú Földünkre, majd

¹ E cikkhez lekötelező szívességgel érdekes adatokkal járultak hozzá: *Matuschka* Lajosné szül. *Steinacker* Viola (Bécs), *Steinacker* Lajosné (Budapest) és *Steinacker* Roland ny. teol. egyet. tanár (Pozsony) külön értékes küldeménnyel. Fogadják mindannyian őszinte köszönetemet. Térszűke miatt, sajnos, csak részben értékesíthettem a rendelkezésemre álló anyagot.

² *J. A. Comenii: Opera Didactica Omnia, Amsterdami, Pars I. p. 168.*

annak felszíni nagy összetevőire: a szárazföldekre és óceánokra. A nagyobb tengerek és folyók elsorolása után Európa kiválóbb országairól emlékezünk meg és a sorozatot hazánk említésreméltó városaival, hegyeivel és folyóival zárjuk. A kiszemelt tananyagnak ez az elrendezése jellegzetes. Az egészből, a nagy mindenségből indul ki s azt egyre kisebb és kisebb részekre bontja, azaz *ana litikus* eljárást követ. Ellentéte ily módon a közvetlen környezetből, a szülőföldből kiinduló és az egyre távolabbi részek s nagy egységek felé haladó anyagcsoportosításnak, a *szintetikus* felépítésnek. Ez utóbbi ma már általános. Az előbbi meg Comenius tankönyvei nyomán szelvében elterjedt s még a XIX. században is követőkre ta'ált.

A földrajz tananyagának analitikus felsorakoztatása különben jellemző latin iskolájára, a gimnáziumra is. És ezen nem lepődhetünk meg, ha ismerjük a kiváló morva nevelő panszofisztikus bölcséleti törekvéseit. Esményi céloktól hevitve, kivétel nélkül mindenkit, tehát falusi és városi embert, nemeset és jobbágyot, férfit és nőt olyan ismeret birtokába óhajtott juttatni, amely lényegében ugyanaz. Középpontjában ugyanaz a tudásmag áll. Körülötte azután, mint kristályosodási tengely körül az egyes osztályok műveltségének megfelelően más és más mennyiségű és mélységű ismeret sorakozik fel. Ezért mondja, hogy míg az elemi tagozaton célunk csupán a *rerum ostendere summos cardines*, addig a magasabb iskolában meg kell már követelnünk a *rerum ostendere classes*-t is. Ennek követelményeként természetesen más a földrajz célkitűzése is. Az elemi iskolában a geografus leírja a tájak fekvését (*regionum situm describit*) azokét is, amelyeken nem utazott. Elsorolja, melyek a kontinensen, a szigeteken és félszigeteken fekvők, melyek a tengeriek s központiak, milyen a helyzetük, melyek a szomszédai, milyen határok választják el azoktól.¹ A földrajz tehát itt még túlnyomóan a *mi* és még inkább a *hol* kérdésére ad feleletet. A gimnáziumban és az akadémián ellenben már magasabb igénnyel lép fel. Itt már tudomány. *Geographia est scientia Orbis terrarum.*² Módszere azonban még mindig a topografián *alapuló chorographia*. Megelégszik az adatok aránylag bő felsorakoztatásával és még nem állítja fel a *miért* kérdését. Ezért távol van még a jóval későbbi fejlődésű chorologiai szemlélettől.

Ennek bizonyítására *Janua* címet viselő tankönyvei közül a Sárospatakon készültre hivatkozunk, valamint az ugyancsak itt íródott Schola Ludusra.³ Mindkettőben az anyag hozzávetőlegesen

¹ U. az: p. 291.

² U. az: Pars III. p. 534—536, és p. 946—952.

³ *J. A. Comenii: Schola Ludus, seu Encyclopaedia viva. Typis Jacobi Lasche. Hanoviensis, 1659. p. 544. L. továbbá: Karl J.: Comenius. Néptanítók Lapja 1942. 10. szám; u. az: Comenius Schola Ludus-a. Erdélyi Iskola 1942. 2. szám; u. az: Comenius természetrajza. A kolozsvári Zágoni Mikes Kelemen római kat. gimnázium Évkönyve az 1941—42. évről.*

ugyanaz. Megismerkedünk keretében a látókörrel, a délkörrel, a tető- és talpponttal. Mivel úgy látjuk, hogy a csillagok napról-napra visszatérnek, ezért az égboltot *volubilis sphaerának*, mozgó gömbnek véljük. Van tengelye; északi és déli sarka s a kettőtől egyenlő távolságra gondolható Egyenlítője. Vele párhuzamosak a térítő- és sarkkörök. Az égitestek közül egyesek állócsillagok, 15 elsőosztályú (Arcturus, Lyra, Sirius), 45 másodosztályú, stb. Az állócsillagok közül Európában szabad szemmel kb. 1020-at láthatunk, távcsövel azonban jóval többet. A csillagképek között ismertebbek a következők: az állatöv 12 tagja, majd a Nagymedve, Kismedve, a Hattyú és Cassiopea. A Nap körül a Földön kívül még öt bolygó kering: Mercur, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus. Mozgásuk közepette évenként egyszer napközben, egyszer meg naptávolban vannak. A csillagász az égbolton minden képzelt kört 360 fokra oszt, ezt meg 60 percre. A csillagoknak a délkörön való látszólagos áthaladását, azaz legmagasabb állását delelésnek mondjuk. Valamely csillag deleléséhez viszonyítva a többi vele vagy conjunctióban vagy oppositioiban vagy quadraturában van, vagy hatod, harmad helyzetben. A Nap, Föld és Hold váltakozó helyzetéből adódnak elő az újhold, holdtölte és a negyedek. Az égitestek mozgásán alapul időszámításunk. Az évet 12 hónapra, a hónapokat hetekre, ezt meg napokra osztjuk. A hónapok között februárius 28, ill. 29 napot számlál, a többiek 30, ill. 31-et,

Eme vezérszöszzerűen közölt vázlat áttekintésekor úgy érezzük, hogy lényegében ma sem követelünk többet a középiskolában. Igaz van a Schola Ludus egyik szereplőjének: *omnia generalissima hic ostendetur*. Az anyag kiválasztása feletti elismerésünk még csak fokozódhat, ha figyelembe vesszük, hogy Comenius emé legfontosabb alapfogalmak tanításához szemléltető segédeszközöket is ajánl, így a csillagászati quadránst és az éggömböt.

A segédeszközök alkalmazását fokozott mértékben szorgalmazza a leíró földrajzban. Teljes tudatában van tárgyunk fontosságának. Ciceróval vallja: *Magnitudinem mundi et regionum situm ignorare, est sui ipsius domicilium ignorare*. Ezt kifejezőbben ma sem fogalmazhatnók másként. Aki a nagyvilágot s benne az egyes tájakat nem ismeri, az tulajdonképpen a lakóhelyét sem ismeri. Hogy ez a vád ne érhesse, szükséges tudnunk: 1. a Föld méreteit; 2. a lakható és lakhatatlan tájak fekvését és azok, 3. jellegzetességét. Ilyen irányú ismeretek megszerzésében segítségünkre lehetnek: a földgömb, a térképek és az utazók elbeszélései.

Segítségükkel a következőket tudhatjuk meg. Földünk a világmindenség közepében látszik. Az Isten ereje és a csillagok sugárzása tartja lebegve. Bármilyen irányban is utazzunk rajta, mindig más és más csillagokat láthatunk a látókörünk felett. Ezért az alakja

gömb. Emellett bizonyít különben az a tény is, hogy körülutasták. Az utazók közül külön meg kell emlékeznünk Magellánról. A Föld kerülete 5400 mérföld. A szélességi köröket 360 fokra osztjuk. Kezdő délkörnek a Kanári-szigetsoporton áthaladót veszszük. A hosszúsági és szélességi körök segítségével meghatározhatjuk bármely hely földrajzi fekvését. (A Schola Ludusban Magyarország, ill. Sárospatak földrajzi helyzetét határozzák meg a tanulók). A földgömbön kiszámíthatjuk két helynek egymástól való távolságát, valamint az egyes szélességi körök alatt a nappalok és éjszakák hosszát az egyes évszakokban. Földünk felszínét öt övre osztjuk: egy forró, két mérsékelt és két hideg övre. Az egyenlítőtől északra és délre egyaránt laknak emberek. Az utóbbiak hozzánk viszonyítva mellett- és ellenlákók.

Az összefüggő óceánból emelkednek ki a szárazföldek. Öt kontinenst ismerünk: Európa, Ázsia, Afrika, Amerika és Magellanika. Mi a legkisebb földrészen, Európában lakunk. Következik Európa népeinek elsorolása, kezdve nyugaton a spanyolokkal, végezve a Balkán félszigeten lakó trákokkal és görögökkel. Az ázsiai népek közül azokat találjuk felsorolva, akikkel Európa akkori népei érintkezésben voltak, vagy akiket a klasszikus írók nyomán ismertek, így törökök, skithák, kínaiak, indusok, perzsák, örmények, arabok. A japánok, a tibetiek s Szibíria népei a mások gyűjtő névvel foglaltatnak össze. Ugyanaz a helyzet Afrikában. Az akkori világnépekhez hozzátartoztak az egyiptomiak, barbárok, mórok, abesszíniaiak és kafferek. A többi afrikai törzs még ismeretlen. Amerikát így jellemzi: hemzseg az előttünk ismeretlen népektől, híresebbek a braziliaiak, peruiak és mehikóiak. Magellanika pedig még minden ismeretlen, mert csak a partok mentét járták be. A következőkben az Istent dicséző magas hegyekről nyerünk tájékozódást. Felsorolásukban Comenius ugyancsak mértéket tart. Alig említ 10—12-öt. Európában az Alpokat, Pireneusokat és Kárpátokat. Ázsiában a Taurust, Kaukázust és érthetetlen módon az Olimposzt.¹ A hegyek jelentőségét, országválasztó szerepét már észreveszi. A Kárpátokat így jellemzi: »Carpatus, Hungariam a vicinis septemtrionalioribus, separantes.² Európa három legnagyobb folyójának a Dunát, Rajnát és a Dnyepert nevezi. Az előbbi kettő Schaffhausen tájékán négy mérföldnyire van egymástól, ill. ennyire fekszenek közel forrásuk vidékén. Ázsia folyói közül az Indust, Gangest, és Obot említi. Afrikában a Nilust. A hatalmas Kongóról a fehér ember ekkor még nem sokat tud, Amerika legnagyobb folyójának a Maragnont minősíti.

Érdekes a városok elsorolása. Földrészünkön Konstantinápolyt, Rómát, Velencét, Párist, Londont, Amsterdami és Prágát em-

¹ J. A. Comenii: Schola Ludus p. 558.

² Opera Didactica Omnia, Pars III. p. 636.

líti. Ázsiából Bagdadot és Aleppot, Afrikából Alkairt és Fezt. Az újonnan felfedezett világrészekből egyet sem. Különböző tankönyvekben ezek a városok szinte gépies felsorolásban térnek vissza s ugyanazon sorrendben is. Csupán a jellemzésükben gazdagodnak. Ebből a szempontból legtanulságosabbak a *Latinae Linguae Atrium*-ában foglaltak. Mutatóba álljon itt néhány. Roma: olim caput orbis, Constantinopolis: nova Roma, Venetiae aquis innatantes, Lutetia (Paris) populorum emporium, Londinum opibus potens, Amsterdamum Orbis totius emporium celeberrimum, Praga triurbs etc.¹ Ki ne ismerne ebben a néhány példában Comenius iskolájának célkitűzésére? Hasznosat tanuljunk elfogadható, szép latinsággal.

Az elsoroltak figyelembevételével úgy látjuk, hogy Comenius földrajza alig több még nomenclaturánál. A tájakat kitöltő természeti jellegzetességekről és a tájban az ember alkotásairól még mit sem tud. Ez a következő századok szemlélete. S ennek ellenére az anyagkiválasztást és elrendezést alapvetőnek és szerencsésnek kell mondanunk. Előtte írtak ugyan már földrajzi tankönyvet (Neander), de abban a nagy morva nevelőt jellemző módszerességet még nem találjuk meg. Ezért Comeniust tartjuk tárgyunk történetében az első igazi metodikusnak.² Célkitűzései és szempontjai ettől kezdve végig nyomozhatók a földrajztanítás történetében.

Karl János.

A nevelő hatás új területe.

(A szociális gondozás kapcsolata a neveléssel.)

1. Pedagógia és karitás, nevelés és jótékonyosság, mint összetartozó fogalompár nem ismeretlen sem az európai, sem a szűkebb-körű magyar nevelés történetében. A németeknél a hallei August Francke szegényiskolái a 18. században, vagy Pestalozzi újra meg újra nekifeszülő vállalkozásai az elhagyott gyermekek lelki mentése terein a 19. század folyamán, az olaszoknál Kalazanci Szent József nevelő intézményei eredeti elgondolásuk szerint a 16. és 17. század határmesgyéjén igazolják, hogy a két fogalom közt az együvé tartozás tudata időnkint szembetűnően is erőre kapott. Sőt már a magyar korai reneszánsz egyik-másik iskola-kórháza, majd a következő századokban a magyar protestáns kollégiumok és piarista gimnáziumok szociális irányú gondoskodása a szegény tanulókról, vagy akár Tessedik Sámuel különböző ipari és gazdasági

¹ U. ott.

² W. Rein: Encyclopaedisches Handbuch der Paedagogik, Langensalza. 1896. II. k. 522 l.